

آزادسازی خرمشهر

آزادسازی **خرمشهر** مهم‌ترین تحرک نظامی ایران در **جنگ عراق با ایران** بود که در **عملیات بیت المقدس** به بازپس‌گیری خرمشهر در ۳ خرداد ۱۳۶۱/۲۴ مه ۱۹۸۲ منجر شد. عملیات فتح خرمشهر، به دلیل اهمیت آن از نظر نظامی و سیاسی به مطالعه فراوان نیاز دارد که در این مقاله، به اختصار بدان می‌پردازیم.

فهرست مندرجات

- ۱ - اشغال خرمشهر
- ۲ - مراحل عملیات بیت المقدس
 - ۲.۱ - مرحله اول
 - ۲.۲ - مرحله دوم
 - ۲.۳ - مرحله سوم
- ۳ - دلایل شکست عراق
- ۴ - بازپس‌گیری خرمشهر
- ۵ - اهم نتایج فتح خرمشهر
 - ۵.۱ - تغییر توازن سیاسی به سود ایران
 - ۵.۲ - ابتکار عمل نیروهای ایران
 - ۵.۳ - تقویت توان نظامی ایران
 - ۵.۴ - شکست سیاسی و نظامی عراق
 - ۵.۵ - از دست رفتن برگ برنده عراق
 - ۵.۶ - ایجاد تهدید برای عراق
 - ۵.۷ - برداشتن مهر سکوت
 - ۵.۸ - افزایش حمایت‌ها از عراق
 - ۵.۹ - برخی دیگر از نتایج
- ۶ - عقب‌نشینی دولت عراق
- ۷ - راه حل ایران برای تعیین متجاوز
- ۸ - منابع فهرست
- ۹ - پانویس
- ۱۰ - منابع

اشغال خرمشهر

پس از اشغال خرمشهر در ۴ آبان ۱۳۵۹/۲۶ اکتبر ۱۹۸۰، برای **عراق** و حامیان منطقه‌ای و بین‌المللی آن فرصتی فراهم شد. تا ضمن فرسایش توان نظامی ایران، خواست خود را برای پایان دادن به جنگ، به دولت ایران تحمیل کنند.

- [۱] انصاری، مهدی و درودیان، محمد و نخعی، هادی، خرمشهر در جنگ طولانی، ج ۱، ص ۳۹۰، تهران ۱۳۷۵ ش.
- [۲] پارسادوست، منوچهر، نقش سازمان ملل در جنگ عراق و ایران، ج ۱، ص ۳۲۱، تهران ۱۳۷۱ ش.
- [۳] درودیان، محمد، بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ از زمینه‌سازی تهاجم عراق تا آتش بس، ج ۱، ص ۵۸، تهران ۱۳۷۶ ش.
- ایران پس از اجرای عملیات موفقیت‌آمیز فتح‌المبین در فروردین ۱۳۶۱/مارس ۱۹۸۲، درصدد آزادسازی کامل مناطق اشغالی برآمد و عملیات بیت المقدس با این هدف آغاز شد. اما اهمیت راهبردی خرمشهر برای دو کشور و گسترده‌گی منطقه عملیاتی سبب طولانی شدن آن گردید.
- [۴] اردستانی، حسین، تنبیه متجاوز: بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۲۵، تهران ۱۳۷۹ ش.
- عملیات بیت المقدس در ۱۰ **اردیبهشت** ۱۳۶۱/۳۰ آوریل ۱۹۸۲، در چهار مرحله، با هدف آزادسازی شهرهای خرمشهر، **هويزه** و **جاده اهواز** - خرمشهر و رسیدن به مرزهای بین‌المللی، در منطقه‌ای با وسعت بیش از ۵۴۰۰ کیلومتر مربع انجام شد.
- [۵] سمیعی، علی، کارنامه توصیفی عملیات هشت سال دفاع مقدس، ج ۱، ص ۹۷، تهران ۱۳۸۲ ش.
- [۶] عبدالحلیم ابو غزاله، الحرب العراقية الايرانية، ج ۱، ص ۱۰۶، ۱۹۸۰-۱۹۸۸.
- [۷] سپاه پاسداران انقلاب اسلامی مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، اطلس جنگ ایران و عراق: فشرده نبردهای زمینی، ج ۱، ص ۴۹، ۳۱ شهریور ۲۹۱۳۵۹ مرداد ۱۳۶۷، تهران ۱۳۷۹ ش.

این عملیات با نام «بیت المقدس» طی ۳ مرحله انجام شد و ۲۵ روز به طول انجامید. رمز عملیات، ذکر مقدس «یا علی بن ابیطالب (علیه‌السلام)» بود و در ساعت ۳۰ دقیقه بامداد ۱۰/۲/۶۱ آغاز شد. غرب **کارون**، جنوب غربی اهواز و شمال خرمشهر، مناطقی بودند که این نبرد در آن مناطق شکل گرفت. وسعت منطقه عملیات، حدود ۶۰۰۰ کیلومتر مربع بود. [۱۵] سازمان تبلیغات اسلامی، بر شطی از حماسه و حضور، ص ۳۸۴-۳۸۶، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵ ش.

این عملیات پس از برنامه‌ریزی دقیق و ساعت‌ها طرح و برنامه آغاز شد و این در حالی بود که هدف اصلی آن، یعنی آزادسازی خرمشهر، اهمیت فوق‌العاده‌ای داشت. این شهر برای ایران و عراق بسیار مهم بود؛ به عبارت دیگر، خرمشهر، برگ برنده جنگ بود و هر کس بر آن تسلط می‌یافت، برتری خود را اثبات می‌کرد؛ از این رو عراق، به طور ویژه‌ای در پی حفظ آن بود و نیروهای بسیاری در آن **منطقه**، متمرکز کرده بود. ایران نیز که از اهمیت استراتژیک خرمشهر، آگاه بود، برنامه‌ای وسیع و سنگین برای آزادسازی آن منطقه تدارک دیده بود.

← مرحله اول

مرحله اول عملیات در غرب کارون و در ۱۰/۲/۶۱ آغاز شد و سرعت عملیات دشمن را غافلگیر کرد. در **حقیقت**، دشمن هرگز گمان نمی‌کرد که ایران بتواند با عبور از رودخانه، خود را به جاده اهواز - خرمشهر برساند، ولی این امر تحقق یافت، نیروهای ایرانی با عبور از رود کارون و استقرار در جاده اهواز - خرمشهر، بیش از هشتصد کیلومتر را پاک سازی کردند.

← مرحله دوم

مرحله دوم، در ۱۶ اردیبهشت ۱۳۶۱/۶ مه ۱۹۸۲، به منظور آزادسازی **بندر** خرمشهر شروع شد. نیروهای ایرانی تا **شلمچه** پیش رفتند و پس از آزادسازی هویزه، در هفده کیلومتری نوار مرزی استقرار یافتند. نتایج مهمی از این نبرد، نصیب ایرانیان شد. در این نبرد، نیروهای ایرانی توانستند در ۱۷ کیلومتر از نوار مرزی استقرار یابند. در مقابل، نیروهای عراقی از جفیر، کرخه نور، هویزه و پادگان حمید عقب نشینی کردند و در محور شلمچه - خرمشهر متمرکز شدند.

← مرحله سوم

در مرحله سوم، ۱۹-۲۰ اردیبهشت **همان سال**، عملیات برای آزادسازی خرمشهر ادامه یافت، ولی در محور شلمچه - خرمشهر، عراق برتری نظامی داشت و بازپس‌گیری خرمشهر میسر نشد و نیروهای ایرانی به بازسازی و تجدید قوا پرداختند. در مرحله نهایی، اول خرداد **همان سال**، پیشروی از منطقه شلمچه در شمال غربی خرمشهر آغاز شد و نیروهای ایرانی خرمشهر را **محاصره** و در ۳ خرداد آزاد کردند. در این عملیات به جز شلمچه و **کوشک** و **طلابیه** که در اشغال عراق باقی ماند، بقیه مناطق آزاد شدند.

[۱۶] سمیعی، علی، کارنامه توصیفی عملیات هشت سال دفاع مقدس، ج ۱، ص ۱۰۴-۹۹، تهران ۱۳۸۲ ش.

[۱۷] پوراحمد، احمد، جغرافیای عملیات ماندگار دفاع مقدس، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۶، به اهتمام حسن رسولی مفرد، تهران ۱۳۸۶ ش.

[۱۸] جواد پور، محمد و دیگران، ارتش جمهوری اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس، ج ۴، ص ۱۶۷-۱۶۸، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۳-۱۳۷۴ ش.

لذا دشمن مزبور با تمام امکانات و تجهیزات و با وجود یاوران بسیار، در برابر قدرت **ایمن** و وحدت ملت ایران شکست خورد و با دادن تلفات و ضایعات فراوان، خرمشهر را به صاحبان اصلی آن، واگذار کرد و گریخت.

از جمله نتایج این عملیات، انهدام کامل ۲ لشکر عراق، آسیب دیدن ۶ لشکر به میزان ۲۰-۶۰ درصد، کشته و زخمی شدن بیش از ۶ هزار نفر، **اسارت** ۱۷۴۹۹ نفر و انهدام ۵۵۰ تانک و نفربر، ۵۰ خودرو، ده‌ها عراده توپ، ۵۳ هواپیما، ۳ هلی کوپتر و مقادیر زیادی جنگ افزار و مهمات است.

[۱۹] ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۰۱-۱۰۲، اول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶ ش.

دلایل شکست عراق

یکی از دلایل شکست عراق، پیشینه ایران بود. عراق، پیش از این به دلیل وضعیت سیاسی داخلی ایران و نتایج سلسله عملیات‌های ناموفق در **زمنستان** ۱۳۵۹ ش به فرماندهی **بنی صدر**، از نظر استراتژیکی در غفلت کامل به سر می‌برد؛ تا آنجا که بسیاری از مقام‌های عالی رتبه عراق در طول تابستان ۱۳۶۰ ش کاملاً به این باور رسیده بود که دولت ایران تا پاییز **همان سال** سقوط خواهد کرد.

واکنش عراق در این باره بسیار جالب است. عراقی‌ها، در ۴ خرداد از طریق رسانه‌ها اعلام کردند که نیروهای ما، ایرانیان را گوشمالی دادند و در ۳ خرداد تا مرزهای بین‌المللی عقب نشینی کردند. آنها به جای خرمشهر از عنوان «بندر خرمشهر» استفاده کردند و درباره شکست خود، چیزی نگفتند.

[۲۰] ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۰۳-۱۰۴.

پس از آن تلویزیون ایران، صحنه‌هایی از جبهه‌های جنگ، اسارت نیروهای عراقی و ... نشان داد تا همگان از ملجرا باخبر شوند. **صدام** پس از شکست از **مصر** درخواست کمک کرد و گفت که اگر ارتش مصر به بغداد بیاید، وی به استقبال آنها خواهد شتافت.

کشورهای عربی برای اعلام حمایت از عراق و روحیه دادن به صدام حسین، به تبلیغات به نفع وی ادامه دادند. کشورهای مغرب زمین نیز که تا آن زمان، **چشم** و **گوش** خویش را بر فجایع **جنگ تحمیلی** بسته بودند، برای آتش بس و ایجاد صلح در منطقه به تکاپو افتادند. آنها پیروزی ایران را خطری برای منطقه و نمود می‌کردند. جامعه اروپا، در **همان سوم خرداد**، نگرانی خود را از ادامه جنگ، ابراز داشتند.

[۲۱] ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۴۶-۱۶۳.

در واقع، پیروزی **عجیب** بر انگیز **قوای اسلام**، سبب شده بود تا آنها بیمناک شوند.

بازپس‌گیری خرمشهر

بازپس‌گیری خرمشهر، موجب تغییر توازن سیاسی - نظامی در جنگ و منطقه **خلیج فارس** به سود ایران شد. از نظر نظامی، اجرای چهار عملیات طی هشت ماه، بیانگر تجدید توان نظامی ایران بود. از حیث سیاسی نیز به منزله از بین رفتن برتری عراق در مذاکرات سیاسی بود و این کشور را در وضع تحقیرآمیزی قرار داد. در این مدت احتمال سقوط حکومت

عراق نیز می‌رفت.

[151] (spring ۱۹۸۹) vol۴۳، no۲، The Middle East journal، "Trial by error: reflections on the Iran- Iraq war"، Gary Sick، ج ۱، ص ۲۳۶-۲۳۷.

[152] درودیان، محمد، بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ از زمینه سازی تهاجم عراق تا آتش بس، ج ۱، ص ۵۹۵-۵۹۸، تهران ۱۳۷۶ ش.

[153] درودیان، محمد، خونین شهر تا خرمشهر، ج ۱، ص ۱۶۰، تهران ۱۳۸۰ ش.

صدام حسین در ۱۹ خرداد ۱۳۶۱/۹ ژوئن ۱۹۸۲، به طور یک جانبه **آتش بس** اعلام کرد. او در ۲۰ خرداد همان سال، به بهانه کمک به سازمان آزادی بخش **فلسطین** (ساف) و نیروهای **سوریه** در برابر تجاوز **اسرائیل** به **لبنان** در ۱۶ خرداد/۶ ژوئن همان سال، دستور عقب نشینی به نیروهای عراقی از اراضی ایران را صادر کرد. او در پی برقراری **صلح** با ایران بود و در ۳۰ خرداد/۲۰ ژوئن همان سال با صدور بیانه‌ای، عقب نشینی از **خاک** ایران را با از بین بردن هرگونه بهانه‌ای برای ادامه جنگ توجیه کرد،

[154] Anthony H Cordesman and Abraham R Wagner، The lessons of modern war، Boulder، Colo ۱۹۹۱، ج ۲، ص ۱۴۰-۱۴۱.

[155] Dilip Hiro، The longest war: the Iran-Iraq military conflict، New York ۱۹۹۱، ص ۶۴.

اهم نتایج فتح خرمشهر

اهم نتایج فتح خرمشهر را می‌توان چنین برشمرد:

← تغییر توازن سیاسی به سود ایران

آثار این امر در اظهار نظر کشورهای منطقه و دولت‌های غربی و آمریکایی و رسانه‌های آنها به خوبی مشهود بود و نگرانی آنان را برانگیخت؛ زیرا آنها که به نابودی **انقلاب**، دل بسته بودند، اکنون می‌دیدند که انقلاب، توانسته خود را محکم و استوار نگه دارد. اکنون نگرانی آنها از فروپاشی رژیم عراق بود.

[156] ایرانی، ناصر، برگزیده مقاله‌های نشر دانش‌ها بحران مومکراسی در ایران، ص ۲۷۵-۲۷۷، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱ ش.

← ابتکار عمل نیروهای ایران

عملیات آزادی بستان و... اکنون عملیات فتح خرمشهر، سبب شد که نیروهای عراقی، به **دفاع** روی بیاورند و در انتظار حملات رزمندگان اسلام باشند.

← تقویت توان نظامی ایران

ایران بر اثر این پیروزی، توان نیروی نظامی خود را تجدید کرد؛ زیرا پیشتر، این توان رو به ضعف نهاده بود.

[157] ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۱۹.

← شکست سیاسی و نظامی عراق

صدام که از حمایت همه جانبه غرب و برخی دولت‌های شرقی بهره می‌برد، بر اثر این رخداد، وجاهت خود را از دست داد. سرعت عمل نیروهای ایرانی، متجاوزان را غافلگیر کرد. همچنین عبور از **کارون**، نیروهای عراقی را متحیر ساخته بود؛ زیرا آنها باور نمی‌کردند که **ایران** از این مسیر، استفاده کند.

← از دست رفتن برگ برنده عراق

عراق، خرمشهر را تصرف کرده بود و قصد خروج نداشت. قصد رژیم اشغالگر، این بود که با این برگ برنده، ایران به پای میز مذاکره بنشاند و از آن امتیاز بگیرد؛ اما با آزادسازی خونین شهر، **عزت** ایران، بازگشت و **عراق**، ناکام ماند.

← ایجاد تهدید برای عراق

عقب نشینی نیروهای متجاوز، سبب شد که مناطق نفت خیز دشمن، در تیررس رزمندگان اسلام قرار بگیرد. بصره از سوی ایران تهدید می‌شد و این امر، دولت متجاوز را بیش از پیش مضطرب کرده بود.

← برداشتن مهر سکوت

در تمام مدتی که نیروهای اشغالگر، در قسمت‌هایی از خاک ایران، حضور داشتند، مجامع بین المللی سکوت اختیار کرده بودند؛ ولی پس از آزادسازی خونین شهر، آنها به تکاپو افتادند تا از پیشرفت‌های بعدی ایران و نابودی رژیم عراق، جلوگیری کنند.

[158] ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۱۵_ ۱۱۶.

کمک‌های فراوانی به عراق، سرازیر شد تا صدام، روحیه خود را از دست ندهد. همچنین ممکن بود که بر اثر تضعیف روحیه عراق و شکست آن، کشورهای منطقه هم از غرب و [امریکا](#) دلسرد شوند؛ از این رو حمایت‌های حامیان صدام، به رغم این شکست سنگین، افزایش یافت.

← برخی دیگر از نتایج

۱. تقویت روحیه مردم ایران.
 ۲. تقویت روحیه شهادت طلبی.
 ۳. بازگشت [امنیت](#) برای مناطق جنوب.
 - پس از فتح خونین شهر، مناطق مسکونی جنوب که در برد [آتش](#) توپخانه دشمن قرار داشتند از این خطر نجات یافتند.
 ۴. افزایش هماهنگی بین نیروهای ایرانی:
- در اثر این عملیات، بین نیروهای [سیاه](#)، [ارتش](#) و [بسیج](#)، هماهنگی افزایش یافت و تجارب بسیار مفیدی به دست آمد.

عقب نشینی دولت عراق

دولت عراق در نامه‌ای در ۱۰ تیر ۱۳۶۱/ اول ژوئیه ۱۹۸۲ به دبیرکل سازمان ملل، عقب نشینی کامل نیروهای عراقی از اراضی ایران را اعلام کرد، اما نماینده ایران در سازمان ملل، در همان روز در نامه‌ای به رئیس شورای امنیت اظهار داشت که نیروهای متجاوز عراقی، برخلاف ادعاهای عراق، هنوز بخش‌هایی از اراضی ایران را در تصرف دارند و به حملات خود ادامه می‌دهند.

[۲۳] پارسا دوست، منوچهر، نقش سازمان ملل در جنگ عراق و ایران، ج ۱، ص ۳۲۲، تهران ۱۳۷۱ ش.

[۲۴] درودیان، محمد، پرسش‌های اساسی جنگ، ج ۱، ص ۲۰۷، تهران ۱۳۸۴ ش.

از سوی دیگر، پیروزی ایران در جبهه‌های جنگ و شرایط این کشور برای برقراری صلح، صدام حسین را، که در آغاز تجاوز به ایران آرزوی رهبری [جهان](#) عرب را داشت، در وضع بسیار دشواری قرار داد. او مجبور شد برای جلب حمایت جهان عرب، به دولت‌های میانه رو عرب نزدیک شود. افزون بر این، ناچار شد از میزبانی اجلاس سران کشورهای جنبش عم تعهد که قرار بود در شهریور ۱۳۶۱/ سپتامبر ۱۹۸۲ در بغداد تشکیل شود، صرف نظر کند. صدام حسین، شورای فرماندهی [انقلاب](#) عراق را منحل و شماری از افراد کابینه و افسران عالی رتبه را اخراج کرد. او حتی برخی از آنان را به بهانه اهل و مخالفت با [جنگ](#) اعدام نمود.

[۲۵] Anthony H Cordesman and Abraham R Wagner, The lessons of modern war, Boulder, Colo ۱۹۹۱، ج ۲، ص ۱۴۰-۱۴۱.

پس از آزادسازی خرمشهر، شورای امنیت سازمان ملل نیز پس از ۲۲ ماه از صدور قطعنامه اول،

[۲۶] تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت امور خارجه، دفتر حقوقی، ۱۳۶۷-۱۳۶۱ ش.

در ۲۱ تیر ۱۳۶۱/ ۱۲ ژوئیه ۱۹۸۲، قطعنامه ۵۱۴ را، که در آن موضع نسبتاً جدی‌تری در برابر جنگ گرفته بود، صادر کرد، بی آنکه در آن هیچ اشاره‌ای به متجاوز، تنبیه متجاوز یا اصل تجاوز شده باشد.

[۲۷] ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، ص ۱۱۹-۱۲۰، تهران ۱۳۷۶ ش.

[۲۸] هدایت خمینی، عباس، شورای امنیت و جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران (تا پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی ایران)، ج ۱، ص ۸۸۸، تهران ۱۳۷۴ ش.

[۲۹] تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت امور خارجه، ج ۲، ص ۱۶۰-۱۶۱، دفتر حقوقی، ۱۳۶۷-۱۳۶۱ ش.

از سوی دیگر، بازپس‌گیری خرمشهر نگرانی‌های عمیقی در بین کشورهای عرب منطقه [خاورمیانه](#) پدیدآورد. قدرت‌های بزرگ بین‌المللی از جمله امریکا نیز ضمن ابراز نگرانی از پیشروی نیروهای ایران، به حمایت گسترده از عراق پرداختند.

[۳۰] نعیمی ارفع، بهمن، مبانی رفتاری شورای همکاری خلیج فارس در قبال جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، ص ۸۰-۸۱، تهران ۱۳۷۰ ش.

[۳۱] تهامی، مجتبی و بهمنی، گل محمد و رسولی، فتح الله، سیاست امریکا در قبال ایران طی دوره جنگ تحمیلی، ج ۱، ص ۲۶۶، تهران ۱۳۸۰ ش.

[۳۲] خالوزاده، سعید، «حمایت‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی کشورهای قدرتمند از عراق در طول جنگ با جمهوری اسلامی ایران»، ج ۱، ص ۴۶۱-۵۱۷.

راه حل ایران برای تعیین متجاوز

ایران که از نظر سیاسی و نظامی برتر بود، چند راه حل داشت: (۱) آغاز مذاکره سیاسی با عراق و قدرتهای حامی آن برای تأمین حقوق خود درباره محکومیت متجاوز و پرداخت [غرامت](#) به ایران. این گزینه با سیاست کلی غرب در برابر قدرت گرفتن [انقلاب اسلامی](#) در منطقه تعارض داشت؛ (۲) ترک مخاصمه بدون اتمام [جنگ](#) و برقراری حالت نه جنگ و نه [صلح](#) در مرزها که به فرسایش توان سیاسی و نظامی ایران می‌انجامید؛ (۳) صلح تضمین شده. مقامات ایرانی این گزینه را تنها راه حل برای تأمین حقوق این کشور می‌دانستند و برای رسیدن به همین خواست، ناگزیر از ادامه جنگ شدند.

[۳۳] اردستانی، حسین، تنبیه متجاوز: بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۲۸۲۶، تهران ۱۳۷۹ ش.

[۳۴] درودیان، محمد، پرسش‌های اساسی جنگ، ج ۱، ص ۲۰۴-۲۰۳، تهران ۱۳۸۴ ش.

[۳۵] درودیان، محمد، بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ از زمینه سازی تهاجم عراق تا آتش بس، ج ۱، ص ۶۳-۶۴، تهران ۱۳۷۶ ش.

منابع فهرست

- (۱) عبدالحلیم ابوغزاله، الحرب العراقية الايرانية ۱۹۸۰-۱۹۸۸، ۱۹۹۴.
- (۲) ارتش جمهوری اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس، تألیف محمد جوادی‌پور و دیگران، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۳-۱۳۷۶ ش.
- (۳) حسین اردستانی، تنبیه متجاوز: بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷، تهران ۱۳۷۹ ش.
- (۴) مهدی انصاری، محمد درودیان، و هادی نخعی، خرمشهر در جنگ طولانی، تهران ۱۳۷۵ ش.
- (۵) منوچهر پارسا دوست، نقش سازمان ملل در جنگ عراق و ایران، تهران ۱۳۷۱ ش.

- (۶) احمد پور احمد، جغرافیای عملیات ماندگار دفاع مقدس، به اهتمام حسن رسولی منفرد، تهران ۱۳۸۶ش.
- (۷) تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت امور خارجه، دفتر حقوقی، ۱۳۶۷-۱۳۶۱ش.
- (۸) مجتبی تهمی، گل محمد بهمنی، و فتح‌الله رسولی، سیاست امریکا در قبال ایران طی دوره جنگ تحمیلی، تهران ۱۳۸۰ش.
- (۹) سعید خالوزاده، «حمایت‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی کشورهای قدرتمند از عراق در طول جنگ با جمهوری اسلامی ایران»، در دعوی ایران: بررسی کمک‌ها و حمایت‌های غرب به‌ویژه آمریکا از صدام حسین در جنگ تحمیلی، تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، ۱۳۸۳ش.
- (۱۰) محمد درودیان، آغاز تا پایان (سالنمای تحلیلی): بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ از زمینه‌سازی تهاجم عراق تا آتش‌بس، تهران ۱۳۷۶ش.
- (۱۱) محمد درودیان، پرسش‌های اساسی جنگ، تهران ۱۳۸۴ش.
- (۱۲) محمد درودیان، خونین‌شهر تا خرمشهر، تهران ۱۳۸۰ش.
- (۱۳) سپاه پاسداران انقلاب اسلامی مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، اطلس جنگ ایران و عراق: فشرده نبردهای زمینی، ۳۱ شهریور ۲۹۱۳۵۹ مرداد ۱۳۶۷، تهران ۱۳۷۹ش.
- (۱۴) علی سمیعی، کارنامه توصیفی عملیات هشت سال دفاع مقدس، تهران ۱۳۸۲ش.
- (۱۵) بهمن نعیمی‌ارفع، مبانی رفتاری شورای همکاری خلیج‌فارس در قبال جمهوری اسلامی ایران، تهران ۱۳۷۰ش.
- (۱۶) علی‌اکبر ولایتی، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران ۱۳۷۶ش.
- (۱۷) عباس هدایتی خمینی، شورای امنیت و جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران (تا پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی ایران)، تهران ۱۳۷۴ش.
- (۱۸) Anthony H Cordesman and Abraham R Wagner, The lessons of modern war, Boulder, Colo ۱۹۹۱.
- (۱۹) Dilip Hiro, The longest war: the Iran-Iraq military conflict, New York ۱۹۹۱.
- (۲۰) (Gary Sick, "Trial by error: reflections on the Iran-Iraq war", The Middle East journal, vol^{۳۳}, no^۲ (spring ۱۹۸۹).

پانویس

۱. [↑](#) انصاری، مهدی و درودیان، محمد و نخعی، هادی، خرمشهر در جنگ طولانی، ج ۱، ص ۳۹۰، تهران ۱۳۷۵ش.
۲. [↑](#) یارسلدوست، منوچهر، نقش سازمان ملل در جنگ عراق و ایران، ج ۱، ص ۲۲۱، تهران ۱۳۷۱ش.
۳. [↑](#) درودیان، محمد، بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ از زمینه سازی تهاجم عراق تا آتش بس، ج ۱، ص ۵۸، تهران ۱۳۷۶ش.
۴. [↑](#) اردستانی، حسین، تنبیه متجاوز: بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۲۵، تهران ۱۳۷۹ش.
۵. [↑](#) سمیعی، علی، کارنامه توصیفی عملیات هشت سال دفاع مقدس، ج ۱، ص ۹۷، تهران ۱۳۸۲ش.
۶. [↑](#) عبدالحمید ابوغازله، الحرب العراقية الايرانية، ج ۱، ص ۱۰۶، ۱۹۸۰-۱۹۸۸.
۷. [↑](#) سپاه پاسداران انقلاب اسلامی مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، اطلس جنگ ایران و عراق: فشرده نبردهای زمینی، ج ۱، ص ۴۹، ۳۱ شهریور ۲۹۱۳۵۹ مرداد ۱۳۶۷، تهران ۱۳۷۹ش.
۸. [↑](#) سازمان تبلیغات اسلامی، بر شطی از حماسه و حضور، ص ۳۸۴-۳۸۶، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵ش.
۹. [↑](#) سمیعی، علی، کارنامه توصیفی عملیات هشت سال دفاع مقدس، ج ۱، ص ۱۰۴۹۹، تهران ۱۳۸۲ش.
۱۰. [↑](#) پور احمد، احمد، جغرافیای عملیات ماندگار دفاع مقدس، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۶، به اهتمام حسن رسولی منفرد، تهران ۱۳۸۶ش.
۱۱. [↑](#) جوادی پور، محمد و دیگران، ارتش جمهوری اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس، ج ۴، ص ۱۶۸۱۶۷، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۶-۱۳۷۳ش.
۱۲. [↑](#) ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۰۱-۱۰۲، اول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶ش.
۱۳. [↑](#) ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۰۳-۱۰۴.
۱۴. [↑](#) ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۴۶-۱۶۳.
۱۵. [↑](#) (spring ۱۹۸۹، vol^{۳۳}، no^۲، The Middle East journal، "Trial by error: reflections on the Iran-Iraq war"، Gary Sick)، ج ۱، ص ۲۳۷-۲۳۶.
۱۶. [↑](#) درودیان، محمد، بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ از زمینه سازی تهاجم عراق تا آتش بس، ج ۱، ص ۵۹-۵۸، تهران ۱۳۷۶ش.
۱۷. [↑](#) درودیان، محمد، خونین شهر تا خرمشهر، ج ۱، ص ۱۶۰، تهران ۱۳۸۰ش.
۱۸. [↑](#) Anthony H Cordesman and Abraham R Wagner، The lessons of modern war، Boulder، Colo ۱۹۹۱، ج ۲، ص ۱۴۰-۱۴۱.
۱۹. [↑](#) Dilip Hiro، The longest war: the Iran-Iraq military conflict، New York ۱۹۹۱، ص ۶۴.
۲۰. [↑](#) ایرانی، ناصر، برگزیده مقاله‌های نشر دانش‌ها بحران مموکراسی در ایران، ص ۲۷۵-۲۷۷، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱ش.
۲۱. [↑](#) ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۱۹.
۲۲. [↑](#) ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی، ص ۱۱۵-۱۱۶.
۲۳. [↑](#) یارسلدوست، منوچهر، نقش سازمان ملل در جنگ عراق و ایران، ج ۱، ص ۳۲۲، تهران ۱۳۷۱ش.
۲۴. [↑](#) درودیان، محمد، پرسش‌های اساسی جنگ، ج ۱، ص ۲۰۷، تهران ۱۳۸۴ش.
۲۵. [↑](#) Anthony H Cordesman and Abraham R Wagner، The lessons of modern war، Boulder، Colo ۱۹۹۱، ج ۲، ص ۱۴۰-۱۴۱.
۲۶. [↑](#) تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت امور خارجه، دفتر حقوقی، ۱۳۶۷-۱۳۶۱ش.
۲۷. [↑](#) ولایتی، علی اکبر، تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، ص ۱۱۹-۱۲۰، تهران ۱۳۷۶ش.
۲۸. [↑](#) هدایتی خمینی، عباس، شورای امنیت و جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران (تا پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی ایران)، ج ۱، ص ۸۸۱، تهران ۱۳۷۴ش.
۲۹. [↑](#) تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت امور خارجه، ج ۲، ص ۱۶۰-۱۶۱، دفتر حقوقی، ۱۳۶۷-۱۳۶۱ش.
۳۰. [↑](#) نعیمی ارفع، بهمن، مبانی رفتاری شورای همکاری خلیج فارس در قبال جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، ص ۸۱-۸۰، تهران ۱۳۷۰ش.
۳۱. [↑](#) تهمی، مجتبی و بهمنی، گل محمد و رسولی، فتح الله، سیاست امریکا در قبال ایران طی دوره جنگ تحمیلی، ج ۱، ص ۲۶۶، تهران ۱۳۸۰ش.
۳۲. [↑](#) خالوزاده، سعید، «حمایت‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی کشورهای قدرتمند از عراق در طول جنگ با جمهوری اسلامی ایران»، ج ۱، ص ۵۱۷-۴۶۱.
۳۳. [↑](#) اردستانی، حسین، تنبیه متجاوز: بررسی تحولات سیاسی نظامی از تابستان ۱۳۶۱ تا فروردین ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۲۸-۲۶، تهران ۱۳۷۹ش.
۳۴. [↑](#) درودیان، محمد، پرسش‌های اساسی جنگ، ج ۱، ص ۲۰۳-۲۰۴، تهران ۱۳۸۴ش.
۳۵. [↑](#) درودیان، محمد، بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ از زمینه سازی تهاجم عراق تا آتش بس، ج ۱، ص ۶۳-۶۴، تهران ۱۳۷۶ش.

سایت پژوهه، برگرفته از مقاله «آزادسازی خرمشهر»، تاریخ بازیابی ۱۳۹۵/۰۱/۲۴.
دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، برگرفته از مقاله «آزادسازی خرمشهر»، شماره ۷۰۱۱.

رده‌های این صفحه: [اشغال ایران](#) | [ایران پس از انقلاب](#) | [تاریخ ایران](#) | [جنگ تحمیلی](#) | [حملات عراق به ایران](#) | [خرمشهر](#) | [عملیات های جنگی ایران](#) | [مقالات پژوهه](#)